

G. D. SZANZSEEV

A MONGOL EPOSZ NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

(A BURJÁT EPOSZ KÉT TÍPUSÁRÓL)*

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1961. március 28-i felolvasó ülésén

A burját folklórt tanulmányozó szovjet mongolisták kutatásai nyomán ma már kirajzolódnak előttünk a burját nép hőseposzának alapvető vonásai. A burját eposz eddig összegyűjtött anyagának csak kis része jelent meg, s annál is kevesebb orosz vagy más nyelvű fordításban. Mégis, ez az anyag lehetővé teszi számunkra, hogy megállapítsuk ennek az eposznak a történeti fejlődési vonalát, az osztályelőtti társadalom primitív meséitől olyan őseposzig, amely jellemző a feudális viszonyok vagy feudális elemek kialakulásának feltételei között élő nép epikus művészetére.

A legarchaikusabbaknak mutatkoznak azok az epikus alkotások, *üligerek*, verses hősmondák, melyeket a még forradalom előtti időkben C. Zs. Zsamcarano gyűjtött, főként az *ehirit-bulagat* burjátoknál, akik Irkutszktól északra élnek. Ezeket az *ehirit-bulagat üligereket* az jellemzi, hogy egy olyan nép eposzának vonásait viselik magukon, mely a maga társadalmi fejlődésének osztályelőtti fokán állott, melynél azonban ugyanakkor legközelebbi, már teljesen kifejtett feudális intézményekkel rendelkező szomszédjának bizonyos hatása is érvényesült.

Az *ehirit-bulagat üligerek* tematikája elsősorban családi-nemzetségi motívumokra vezethető vissza. Ebben az eposzban a hősi elemek csupán mellékesek, betétjellegűek, s csak ott jelentkeznek, ahol a hősök összecsapásai, küzdelmei, családi-nemzetségi viszályok megoldásának eszközei lehetnek, de itt sem szükségszerűek. Következésképpen, ezek az elemek (csatajelenetek) az *ehirit-bulagat üligerek*be később kerültek be, betoldások vagy olyan rétegek, melyek elsősorban a szomszédos halha-mongolok hatásával magyarázhatók.

Mindez megnyilvánul például abban is, hogy ezekben az *ehirit-bulagat üligerek*ben bőségesen fordulnak elő a zoomorf mitológia alakjai, vagy egyszerűen állatalakok, melyek elsősorban a hős ellenségeként, vagy éppen alkalmi segítőkjeként jelentkeznek. Gyakran avatkoznak bele a hősök sorsába az égi istenek.

* Ez az előadás csupán vázlatosan ismerteti G. D. SZANZSEEV professzor idevágó kutatásait és nem tér ki számos olyan kérdésre, melynek megoldását korábban megjelent műveiben már közzétette.

Az ehirit-bulagat eposznak, így pl. a híres „Ifjú Alamzsi mergen és kedves nővérkéje, Agú góhon címűnek is, központi figurája gyakorlatilag nő, az eposz névleges hősenek nőtestvére. E hősnő, kinek tetteiről szól az ehirit-bulagat üligerek többsége, csupán fivére megmentésének érdekében lép a színre, aki áldozatul esett álnok apai nagybátyjai gonoszságának. (Az anya fitestvérei mindig a saját rokonaiknak, nőtestvérük gyermekeinek oldalán állnak). Ebben bizonyos kutatók egy korai burját matriarchátus csökevényeit látják.

Az ehirit-bulagat üligerek az egyéb burját és minden mongol epikus alkotástól formailag abban különböznek, hogy (Propp terminológiájával élve) „egymenetűek”. Ez azt jelenti, hogy míg a többi burját üligerek könnyen tagolhatók két vagy több részre, melyek közül bármelyik rész teljesen önálló alkotásként is megállja a helyét, addig az ehirit-bulagat üligerek csak egyes motívumokra tagolhatók, melyeknek az üliгер egészén kívül nincs önálló létük. Formai szempontból tehát, az ehirit-bulagat üligerekben bármilyen betét, később bekerült részlet, beleilleszkedik a mese egészének menetébe. Ezért, az egyéb burját hőseposzoktól eltérően, ezekben az ehirit-bulagat üligerekben találjuk a legtöbb alakot, motívumot és epizódot. Az ehirit-bulagat üligerek tehát nem egyebek, mint verses formát öltött epikus és köznapi mesék (orosz *bytovye skazki*, magyarul inkább történetek, anekdóták).

Az ungai burjátok eposza a burját nép történetének azt az átmeneti korszakát tükrözi, amikor az egykori vadászok már teljesen elsajátították az állattenyésztést, amikor a törzsi-nemzetségi alakulatokon belül megjelenik egy feudális vezetőréteg, azaz akkor, amikor a burjátoknál kezdtek kialakulni a feudális viszonyok. Ez a folyamat a XVI—XVII. századra tehető.

Azt a történeti környezetet, azokat a külső feltételeket, melyek az akkori burjátok életét jellemezték, körülbelül a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A burját törzseket dél-keletről a halha-mongol hűbérurak állandó támadásaikkal sanyargatták, és súlyos adókat szedtek tőlük.

2. A burját törzsi-nemzetségi vezetők viszont, akik a fejlődés során a feudális uralkodók egyre több vonásával rendelkeztek, a kor gyengébb szibériai népei, török és tunguz törzsek ellen vezettek hadjáratokat olcsó prémszerzés céljából, és a határos halha legelőkre törtek be, ahonnan eredményes támadás esetén elhajtották az állatokat.

3. A feudális Külső-Mongóliából (a mai Mongol Népköztársaság területéről) jószágokkal együtt egész nemzetségek menekültek a Bajkál vidékére, hogy megszabadulhassanak a feudális elnyomás terheitől és a belháborúk szenvedéseitől. Ezek a nemzetségek beleolvadtak a burját népbe.

Ilyen feltételek között kezdtek kialakulni az ungai burját üligerek, pontosabban, ilyen történelmi feltételek tükröződnek az ungai üligerekben.

Formai szempontból az ungai üligerek „kétmenetűek”, azaz mintegy két részből állanak, melyek közül bármelyik lehet vagy lehetett önálló alkotás is. Az első rész, vagyis az első menet a hős születésétől boldog házasságáig tart. (Ez az ehirit-bulagatok verses hősmondáiban önálló téma.) A második rész viszont arról a kényszerű hadjáratról szól, melyet a hős valamely ellensége ellen kénytelen vezetni. (Ez egy sereg más burját és egyéb mongol epikus műben szintén önálló téma). Így az a benyomás alakul ki bennünk, hogy itt két önálló műnek, számos nép eposzára jellemző, mesterséges egyesítésével állunk szemben.

Minden ungai epikus alkotás bizonyos alaphelyzettel indul, melyből kiderülnek a hős születésének ideje, helye, és körülményei, kik a szülei, és így tovább. Ezután kerül sor a hős lova és egyben társa születésének leírására, ezt követi a hős utazása valamilyen országba, menyasszonyáért, akit számos kaland után nyer el. Ezzel be is fejeződik az üliger első menete, első része. Mint már mondtuk, itt voltaképpen az egész eposz is befejeződhetne, akár az ehirit-bulagat üligerek, amelyekre ez az egyrészesség, egymenetesség jellemző.

A második rész, vagy menet azzal kezdődik, hogy a lakodalomról hazatérő hős a szállását kiraboltan találja, népét elhurcolta valamilyen ellenség, akinek nevét és szállását vagy egy levélből tudja meg, melyet egyik embere hagyott hátra, vagy egy magányosan kóborló paripától. A hős hadjáratot indít népe megszabadításáért és elrablott jószágai visszaszerzéséért. Megküzd ellenségével és győzelmet arat. Ennek leírása tölti be az ungai üliger második részét.

Jellemző, hogy míg az első rész, a különböző motívumok, epizódok és meseelemek betoldása révén általában rendkívül változatos és színes szokott lenni, addig ugyanazon hősök második útja, a második rész vagy menet, fölöttébb egyhangú. Ezért egy ungai üliger, mondhatni csak az első menet tartalmában különbözik a másiktól, ha nem számítjuk a hősök nevének különbözőségét.

Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy az ungai üligerben a nő szerepe mellékes, ami nem fordulhat elő az ehirit-bulagat eposzokban. Hasonlóképpen háttérbe szorulnak a hős legközelebbi rokonai. Ezenkívül a következő részletek jellemzik az ungai epikus alkotásokat.

1. Nem szerepelnek bennük olyan menyasszonyok, akik varázslattal fel tudják éleszteni elesett vőlegényüket, hiszen itt a női szereplők nem cselekvő személyek, hanem csupán eljegyzés, elraboltatás vagy kérők közötti harc tárgyai, esetleg jutalmak a fejedelmi ünnepségeken rendezett versenyek győztesei számára.

2. Nincs meg az a meleg kapcsolat a hős és a lova között, mint az ehirit-bulagat epikában. Míg az ehirit-bulagat-ban a hős lova szarvasokkal

legel együtt a mocsári őserdőben, a tajgában, addig az ungai eposzokban mindig urának ménésében találjuk.

3. Míg az ehirit-bulagatban a hős mindig megtanácskozza népével, ha fontos ügyekben kell határoznia, például házasságkötése ügyében, nőtestvérei férjhezadása esetében, az ungai eposzból mindez hiányzik.

4. Az ehirit-bulagatban a mesei elemekre a tümdérmesei, mitológiai motívumok, zoomorf vagy égi alakok jellemzőek, az ungai eposzban viszont a leggyakrabban társadalmi motívumok jelentkeznek. Másképpen szólva, az ungai üliгер mesés elemei mintegy modernizáltak, az ehirit-bulagatokéi viszont archaikusabbak.

Különösen ki kell emelnünk az ungai üliгерnek azt a vonását, hogy míg az ehirit-bulagat eposzban a hős vagy a hősnő segítők és ártók seregével találkozik útja során, melyek különböző állatok alakjában jelennek meg (csak igen ritkán öregember képében), addig az ungai üliгерben a hős vagy barátaival, harcostársaival, hozzá hasonló, igazukért harcoló vitézekkel, vagy vetélytársakkal kerül össze, akik ugyanolyan vitézek, „lovagok”, mint ő maga. Az egyik eposz jótévői és ártói ilyen módon a másik eposzban a hős bajtársainak és ellenfeleinek felelnek meg.

Formai szempontból vizsgálva a dolgot, a művészi funkciók itt külsőleg mintegy megőrződtek, de természetük és hordozóik lényegükben megváltoztak. Mindez ahhoz a folyamathoz kapcsolódik, melynek során az osztályelöltti társadalom meséje átnő a feudalizmus kezdeti korszakának heroikájába.

A fentiekből kitűnik, hogy a burját eposzban, ha ezt történeti síkon vizsgáljuk, megállapítható, hogy a korábbi fantasztikus és mesei képek fokozatosan átalakulnak (Engelsnek az Anti-Dühringben használt terminológiája szerint) „a történelmi erők képviselőivé”, azaz itt a feudális társadalom osztályainak képviselőivé.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ungai üliгер átmeneti állapotot képvisel a mongol népek hőseposzának fejlődésében. Az ungai eposz már a feudalizmust tükrözi, pontosabban a patriarkális feudális társadalmat, annak kezdetleges, kialakulófélben levő állapotát, amikor a vezetők még csak védelmi, kényszerű hadjáratokat indítottak. Egy fejlettebb, vagy teljesen kifejlett feudális társadalom eposzában a hatalommal rendelkező hűbérurakat képviselő hősök már csak azért folytatnak háborúkat és vezetnek hadjáratokat, hogy foglyul ejthessenek és leigázhassanak idegen népeket, elhajthassák azok méneseit és gulyáit.

Arra vonatkozóan, hogy milyen nagy szerepet töltöttek be a burját nép életében ezek az epikus alkotások, érdekes adatot közöltek azok a rapszodoszok, énekes mesemondók, akiktől gyűjteni alkalmam volt. Elmondották, hogy jó énekes nélkül nem lehet sikeres a közös vadászat. Hasonló értesüléseink vannak az altaji törökök területéről is. Mikor a burjátok vadászatra mennek a tajgába, legjobb ruhájukat öltik fel, hiszen nem azért mennek, hogy a tajga vadjait megöljék, hanem, hogy vendégeskedjenek

náluk, s hogy kérjék őket, segítsenek nekik a vadászat sikeres kimenetelében. Azon a helyen, ahol vadásznak, a burjátok különböző szertartásokat végeznek, azzal a céllal, hogy megnyerjék maguknak az erdők és vadállatok szellemeit, akiktől a vadászat eredménye függ. Este pedig, mielőtt a vadászok aludni térnének, az énekmondó tiszta fehér nemezt terít le a sátorban, égő boróka-ágakat állít rá, melléjük borral vagy tejjel telt csészét, és a nemezbe nyilvesszőt szúr, majd egész éjszaka, az első hajnali fények megjelenéséig, éneklí hőseposzát. E nélkül a szertartás nélkül, a régi burjátok meggyőződése szerint, a vadászat nem lehet sikeres. A sámánok azt mondták, hogy ezzel nyerik meg a mocsári őserdő, a tajga szellemurának tetszését.

Befejezésül még annyit, hogy az elmondottakon túl, az ungai eposz egyebek között még azért is különösen érdekes a mongol folklór és irodalom kutatói számára, mert számos olyan elemet tartalmaz, mely más népek irodalmi alkotásaiban is fellelhető. Így például az egyik unga epikus műben az egész első rész, első menet, nem más, mint egy olyan mese verses, epikus „átköltése”, mely részletekbe menően emlékeztet Ostoba Iván ismert orosz meséjére, melyben a hős táltos lova segítségével szerzi meg a magas toronyból menyasszonya gyűrűjét és kiléte csak a lakodalmon derül ki. Hasonlóképpen számos mongol irodalmi témát is megtalálhatunk ebben az eposzban. A burját eposz, és benne az ungai burjátok epikája, gazdag és értékes anyagot ad az etnográfia kutatóinak a házasságkötési, lakodalmi és temetési szokások területéről, valamint a burjátok vadász-életmódja és általában a burját anyagi kultúra tanulmányozásában, sőt a samanizmus megismerésében is.

Az ungai burjátok epikájáról mondottak illusztrálására röviden ismertetném egy mind ez ideig kiadatlan, háromezeregyszáz sornyi epikus mű az *Óbógó boldo* kán fiát, *Bulgan tolgē*-t megéneklő verses hősmonda, burjátul *ontoho* vagy *üliger* tartalmát.

A

(ELSŐ RÉSZ)

1. „Réges-régi időben, régi jó időben, Mikor a cet még porontyhal volt, Mikor az óriásfenyő még eserje, bokor volt, Mikor a hömpölygő Angara még csak erecske volt, Mikor az ős-szarvas még csak kisborjú volt,” *Šanā būbē* országban élt a gazdag *Óbógó boldo* kán feleségével, *Gešxęle gōhon*-val. Három fiuk: *Altan šagē* „Arany Boka”, *Möngön šagē* „Ezüst Boka” és a legkisebb *Bulgan tolgē* „Cobolyfej”, a „taknyos” (vö. a Geszer-eposz a „taknyos *Juru*”-val), aki a házat őrzi és „mindent összepiszkít”.
2. A kán összehívja három fiát. Közli velük, hogy három nap múlva meg fog halni és intézkedik temetéséről: építsenek északon egy kőhombárt és temessék abba, hátát arannyal, mellét ezüsttel borítva, s a temetés

után három nappal áldozzanak neki. Akkor fog mindegyiküknek testámentumot adni.

3. A kán meghal, el is temetik, amint azt rendelte, de a testámentumért csak a legkisebb fiú keresi fel a sírt, mert bátyjai nem hiszik, hogy a halott adhat nekik valamit.
Az apa kijön a sírból és párnájából három aranyvesszőt meg három arany bokacsontot ad neki, ezekkel a szavakkal: „Ez a te szürke lovad, szer számmal és köntössel”. (A három közül kettő Cobolyfej bátyjaié lett volna.) A legkisebb fiú aztán hazatér, lefekszik, és mint addig, „piszkítja az ágyat”.
4. Három nap múlva az anyjuk jelenti be halálát, kérve, hogy temessék őt apjuk mellé, és áldozzanak neki.
5. Eltemetik anyjukat, de megint csak a legkisebb fiú keresi fel a sírt. Anyja három jövőbelátó aranytükröt ad neki. (Közüle kettő megint a bátyjaié lett volna.) Aztán a fiú hazatér, lefekszik, és mint addig, „piszkítja az ágyat”.
6. Akkoriban élt *Erbet boldo* kán és szépséges leánya, *Eržin gōhoŋ*. A kán annak adja leányát, aki megszerzi a magasban függő aranygyűrűt.
7. Cobolyfej két bátyja elindul, hogy versenyezzen *Eržin gōhoŋ*ért. Öccsüket nem viszik, mert az „taknyos és mindent összepiszkít”.
8. Cobolyfej az aranyvesszőből és az arany bokacsontból lovat csinál, vitézi alakot ölt, és ő is elmegy *Erbet boldo* kán udvarába. A legkisebb fiú három nap próbálkozik a három szürke lóval, melyeket a apjától
9. kapott három aranyvesszőből és három bokacsontból csinált. A harmadik napon a neki szánt szürkével felrepül, és mutatóujjára húzva lehozza a gyűrűt. Bátyjai nem ismerik fel, s ő minden nap előttük tér haza, fölhevén visszataszító alakját.
10. A testvérek hazatérnek és beszélnek a csodálatos vitézről, de nem tudják, hogy az tulajdon öccsük. Másnap megint otthon hagyják őt, de Cobolyfej utánuk megy, ezúttal piszkosan, visszataszító alakjában. Ott a kán leánya gyertyával a kezében keresi, hogy kinél van a gyűrű, azaz, ki lesz a férje, de nem leli kilenc napon át, s álmatlan, étlen jár a bánattól. Utoljára kerül sor a legkisebb fiúra, akinél a kán leánya megtalálja a gyűrűt. A kán ráparancsol, hogy vegye fel igazi alakját, a vitézit, és megmondja, hogy annak idején egy vadászat alkalmával egyezett meg Cobolyfej apjával, hogy leányát neki adja. A „taknyos” átalakul vitézzé, és előhívja kis szürkéjét. Napokig tart a lakodalom, majd mindenki hazatér, csak Cobolyfej marad apósánál.
11. Apósa neki adja országa és jószága felét, és Cobolyfej haza indul feleségével. Félúton előremegy és megjelöli az utat. Amerre vonásjelet tesz, arra kell haladni, ahova kört rajzol, ott éjszakázni. Bátyjai ünnepélyesen fogadják.

B

(MÁSODIK RÉSZ)

12. Cobolyfej nem tudja kivárni felesége megérkezését. Elébe megy, de nem talál senkit, sem embereit, sem fiatal feleségét, csak egy földbe rejtett levelet tőle, hogy ne keresse őt, inkább válasszon mást magának, mert a fekete boszorkány *Eme xara mangatxē* elrabolta, és magával vitte északra, le az alvilágba.

Cobolyfej mégis elindul, nyomában porfelhő támad, megrendül a föld, a tengerek kilépnek medrükből, hatalmas pelyhű hó esik, hegyek omlanak le. A szarvasok elvesztik borjaikat, a madarak kicsinyeiket. Az embereket félelem tölti el.

13. Egy sűrű erdőhöz ér, melyen karcsú kígyó sem juthat át, és lombján nem hatolhat keresztül se nap-, se holdsugár. Belenyilaz az erdőbe és nyilvesszejével olyan széles utat vág, melyen elfér egy tevék kocsis.

14. Ezután tűzvész állja útját. Varázslattal ezer évnyi jeget fagyaszt lova patájára, és úgy vágat át a tűz felett, még így is két hónapig.

15. Elér a tengerhez. Tizenöt napig úsztat lován, s éppen hogy egy kis szigetet érnek. A fáradságtól lova csikóvá, maga kisgyermekké lesz, de a nyergzsákban talált húsz kocsis széna, húsz juh húsa és húsz üst bor visszaadja erejüket és mehetnek tovább. Tizenöt nap után átérnek a tenger túlsó partjára.

16. Cobolyfej megtalálja a fekete boszorkány országának, az alvilágnak a bejáratát, és leereszkedik. Tízezer nyilvessző repül rá előlről, tízezer hátulról. Kétségek fogják el, fél, hogy „csontjait ott kell hagynia”, azaz belepusztul a vállalkozásba.

17. Egy megesonkítottan is gyönyörű leánnyal találkozik, aki elmondja, hogy ő a felső világból való, neve *Tebene gōhon*, akit a fekete boszorkány egyik fia számára rabolt el. Ő ellenszegült, és ezért csúffá tették: félszemét kiszúrták, félfülét levágták, félkarját, féllábát kifecamították. Hősünk meggyógyítja. *Tebene gōhon* elmondja még, hogy a fekete boszorkánynak három vitéze van, akik közül a középső *Erzsin šümē batar* jóindulatú és ő mentette meg Cobolyfej feleségét is.

18. Valóban, mikor a fekete boszorkány parancsot adott három vitézének, hogy Cobolyfej elrablott feleségét *Erzsin gohōnt* öljék meg: kocsira szegezve lökjék bele a „pokolgödörbe”, akkor a középső vitéz esellel megmenti, és elrejtí őt az Ezüstös hegyen, az Óriás Vörösfenyő kérgében.

19. A fekete boszorkány megtudja, hogy Cobolyfej országában van, és elküldi ellene három vitézét. Cobolyfej megbirkózik velük, megöli őket és hamvukat a szélbe szórja.

20. Ezután a boszorkánynak avval a fiával kell megküzdenie, aki *Erzsin gōhōnt* akarta elvenni. Sokáig eredménytelenül küzdenek, mikor a középső vitéz

- feltámad és légy alakjában megsúgja Cobolyfejnek, hol van ellenfele sebezhető pontja: a hátán levő anyajegyben, az abban ülő huszonhárom madárfiókában van a lolke. Így Cobolyfej legyőzi a boszorkány fiát.
21. Végül magával a boszorkánnyal küzd meg. A küzdelemben segítségére jön *Temē malaŋ* kán vitéze, aki a szépséges *Tebeŋe gōhon*-t keresi. (Ezt a leányt gyógyította meg Cobolyfej). A boszorkányt elpusztítják.
22. Cobolyfej azonban sehohsem leli asszonyát, bár mindent felkutat: kiforgatja tövestől a mocsári füveket és kimeri a források vizét. Megint az iménti vitéz segít neki megtalálni feleségét, akit meggyógyítanak. Cobolyfej a feleségétől, *Eržin gōhon*-tól tudja meg, hogy bajtársa nem más, mint az előbbi középső vitéz, aki őt megmentette, majd légy alakjában Cobolyfejnek is segített. Nagy lakomát csapnak, és a vitéz *Eržin šūmē batar* feleségül veszi *Tebeŋe gōhon*-t.
23. A fekete boszorkány minden jószágát elviszik a felső világba, ahol örök béke és boldogság veszi kezdetét. Az eposz ennek dicsőítésével fejeződik be:

„Előlről eltűnt a négylábú ellenség,
 Hátulról eltűnt a kétlábú ellenség,
 Felülről nem csap le a szárnyas madár,
 Boldog évek kezdődtek.
 Tegzek, ijjak összeszedvék,
 Régi jó évek kezdődtek.
 Eltűnt a gyilkos késű ellenség,
 Ijjak, nyilak összeszedvék.
 Három jóllakás napjában,
 Három öröm évente.
 Tizenöt nap múltán is
 Békés örömben örültek,
 Huszonöt nap múltán is
 Régi örömben örültek.
 Örömben, vigasságban,
 Békességben éltek.”